

Jurij M. Lotman (1922–1993) a jeho badatelská práce

Tereza Javornická

Přední sovětský literární vědec, kulturolog a sémiotik se narodil 28. února 1922 v Petrohradě. V letech 1930–1939 navštěvoval slavnou St. Petri-Schule. Gymnaziální studium ukončil již ve věku 17 let, před nástupem do armády (povinným ve věku 18 let) proto stihl odstudovat první ročník Leningradské univerzity. Lotmanova služba v armádě trvala šest let; po návratu z fronty, v roce 1946, nastoupil zpět na univerzitu a okamžitě se plně ponořil do studia.

Lotmanův předválečný zájem o studium folkloru se po jeho návratu na univerzitní půdu proměnil v zkoumání kulturních proměn na přelomu 18. a 19. století (pod vedením Nikolaje Ivanoviče Mordovčenko). První Lotmanovou prací v obnoveném univerzitním studiu byl text „Karamzin i masony“ (Karamzin a zednáři); v literárněvědné metodologii student sice následoval svého učitele, ale závěry vyvozoval na základě širokého objemu materiálu a na pozadí obsáhle koncipovaného společenského a politického kontextu. Prvním Lotmanovým otištěným článkem byl text „Kratkije nastavenija ruskim ry-carjam M. A. Dmitrijeva-Mamonova. Něživestnyj pamjatnik agitacionnoj publicistiki ranněgo děkabrizma“ (Krátká ponaučení M. A. Dmitrijeva-Mamonova ruským rytířům; Neznámá památka agitační publicistiky raného děkabrizmu), který vyšel v roce 1949 v univerzitním periodiku *Vestnik Leningradskogo universitěta*.

I přes prokázané studijní a vědecké schopnosti, získaná stipendia a publikace otiskované již v průběhu studia nemohl Lotman pokračovat na katedře jako aspi-

rant (důvodem byl jeho židovský původ). Obstaral si tedy (a v tomto momentu spatřujeme uznání jeho vědeckých kvalit, neboť takový postup nebyl v Sovětském svazu nijak běžným) místo na pedagogickém institutu v estonském Tartu, kam za ním přijela i jeho pozdější žena, rovněž literární vědkyně, Zára Grigorjevna Mincová. V Tartu se Lotman nadále odborně věnoval období přelomu 18. a 19. století. Začátkem roku 1952 úspěšně obhájil na Leningradské univerzitě kandidátskou disertační práci *A. N. Radiščev v bor'bě s obščestvenno-političeskimi vozzrenijami i dvorskanskoj estetikoj N. M. Karamzina* (A. N. Radiščev v boji proti společensko-politickým názorům a dvorské estetice N. M. Karamzina). O dva roky později bylo Lotmanovi konečně umožněno přestoupit na Tartuskou univerzitu, přestože na ní již čtyři roky učil.

Lotmanův odborný zájem se postupně přesouval od přelomu 18. a 19. století směrem ke studiu děkabrizmu, kontextu období první třetiny 19. století a předním postavám tohoto období. V průběhu 50. a začátku 60. let Lotman publikoval celou řadu prací věnovaných jak studovanému období, tak účastníkům literárního dění na počátku 19. století. V roce 1961 na katedře ruské literatury Leningradské univerzity úspěšně obhájil rozsáhlou doktorskou disertační práci *Puti razvitija ruskoy literatury predděkabristskogo perioda* (Vývojové cesty ruské literatury předděkabristického období).

Lotmanova disertační práce tvoří pomyslný zlom v jeho literárněvědné metodologii. Od tohoto momentu se jeho prá-

ce s prameny rozvíjí a komplikuje. Nezavrhuje sice dosavadní přístup, avšak zároveň nezůstává u „pouhého“ nahromadění faktů, zajímá se o přístupy exaktních věd. Nepřehlédnutelným přínosem pro Lotmanovu metodiku bylo vědecké dění na Západě – rozvoj kybernetiky, teorie informace, sémiotika, strukturalismus a matematická lingvistika – a začátkem 60. let také Lotmanovo osobní setkání s moskevskými lingvisty, V. N. Toporovem, V. V. Ivanovem, I. I. Revzinem či A. M. Pjatigorským.

Lingvistický strukturalismus se stal novým Lotmanovým východiskem. Prvním textem obsahujícím nové myšlenky byl článek „Problema schodstva isskustva i žizni v svetě struktural'nogo podchoda“ (Problematika shody umění a života ve světle strukturálního přístupu) publikovaný v roce 1962. Jako zvláště podstatnou část literárněvědného strukturalismu Lotman vyzdvihuje strukturální aspekty obsahu a jeho vyjádření (výrazu), jejich význam v jednotlivostech i ve vzájemném vztahu. Zaujetí strukturalismem jej přivedlo v roce 1964 k uspořádání první tartuské „letní školy“, jež upevnila odborné vztahy univerzit v Tartu a Moskvě a připravila půdu pro nesmírně plodné vědecké disputace. Zároveň s přípravou první letní školy Lotman dokončil svou první strukturalistickou knihu *Lekcii po struktural'noj poetike. Vveděnjje, teorija sticha* (Kapitoly ze strukturální poetiky. Úvod, teorie verše). Text využívá poznatků lingvistické sémiotiky (N. Trubeckoj, R. Jakobson), filosofie (Ch. Morris), etnografie (C. Lévi-Strauss) a prvních teoretických bádání z moskevského prostředí; základními tezemi knihy jsou pak vzájemná propojenost, opozičnost a funkcionálnost znaku.

V roce 1964 začínají vycházet slavné *Trudy po znakovym sistěmam* (Studie o znakových systémech), periodikum tartuských „letních škol“ (1964–1974) neoficiálně nazývané příznačně *Semiotika* (Sémiotika). Sborníky obsahují mnoho odkazů na předchůdce z oblastí filologie a kulturologie, P. A. Florenského, B. M. Ejchenbaum, B. L. Pasternaka (v roli kritika), J. Mučkařovského (jehož texty Lotman sám překládal do ruštiny), V. Ja. Proppa, M. M. Bachtina ad. Za hlavní publikaci tlumočící Lotmanovy sémiotické myšlenky můžeme považovat sbírku textů *Statji po tipologii kul'tury* (Stati o kulturní typologii), za jeden z vrcholů strukturální literární vědy pak text „Analiz poetičeskogo těksta. Struktu-

ra sticha“ (Analýza básnického textu. Struktura verše) z roku 1972.

Do období „letních škol“ spadají rovněž Lotmanovy texty věnované A. S. Puškinovi, jeden z ústředních bodů vědceva zájmu – *Roman v stichach Puškina „Jevgenij Oněgin“* (Puškinův román ve verších „Evžen Oněgin“, 1975) a *Roman A. S. Puškina „Jevgenij Oněgin“. Kommentarij* (Román A. S. Puškina „Evžen Oněgin“. Komentář, 1980).

Lotmanova intenzivní pedagogická i vědecko-publikační činnost se od počátku 60. let rozrostla rovněž o funkci vedoucího katedry ruské filologie na Tartuské univerzitě. V letech sedmdesátých však dochází k opětovnému přitvrzování sovětského režimu, je silně omezen přístup nových pedagogů/badatelů na katedru a zesiluje se cenzura v publikacích, z nichž mnohé jsou kompletně zakázány.

Lotmanův badatelský zájem se postupně vyvíjí směrem k ontologii literárního díla: podrobně se věnuje otázce uměleckého času jako plnohodnotného faktoru vůči uměleckému prostoru. Počátek 90. let je (v souvislosti s politickou situací) bohatý na kontakty se Západem, neboť Lotman i ostatní členové Tartuské univerzity dosahují v této době již značné proslulosti. Nadále vznikají literárněvědné studie zaměřené na biografické, textologické a metodologické aspekty, malé monografie i zobecňující práce, uměnovědné a historické texty; přesto však stále převažují zejména sémioticko-kulturologická bádání z přelomu 18. a 19. století. Nejvýznamnějšími texty z této tvůrčí etapy jsou *Universe of the Mind* (Vesmír myslí, 1990) a *Kul'tura i vzryv* (Kultura a exploze, 1992). Až do Lotmanovy smrti (28. října 1993 v Tartu) jeho badatelská ani publikační činnost výrazněji nepolevuje.

Zároveň se však v této době setkáváme s prvními „opozičními“ či svým směřováním vůči strukturalismu a sémiotice kritickými pracemi. Jednou z mnoha je text „Počemu ja perestal byt' strukturalistom“ (Proč jsem přestal být strukturalistou, 1992) Borise Gasparova, jednoho z členů Tartuské školy: „Všechny ty proudy spojovala jedna vůle: ani ne tak ‚vyjádřit se‘ určitým způsobem na určité téma, jako podat kardinální řešení, které podřizuje materiál, jenž má být osvojen, své kategorizaci; a pokud je to nutné, dokonce materiál nejdříve preparovat tak, aby odpovídající kategorizaci bylo možné uskutečnit.“ („Počemu ja perestal byt' strukturalistom“, *Alma mater*, 1992, č. 3; česky: „Proč jsem

se stal strukturalistou“, in: Jan Bernard (ed.), *Tartuská škola. Sborník filmové teorie*. Praha, Národní filmový archiv 1995, s. 230.) V mnoha ohledech by bylo možné vztáhnout toto hodnocení také na dílo samotného Lotmana, přesto však jeho vý-

znam a přínos pro světovou literární vědu a kulturní i sémiotická bádání (vyjádřený kupříkladu v Ecově předmluvě k anglickému vydání Lotmanovy knihy *Vesmír myslí*) nelze dostatečně docenit.